

KS. MARIUSZ PAWLINA*

**Egzorcyzmy na warszawskich scenach.
Analiza porównawcza spektakli: „Matka Joanna od Aniołów”
– Teatr Narodowy i „Diabły” – Teatr Powszechny
w kontekście „Listu do Artystów” Jana Pawła II**

Żyjemy w czasach, które pokazują, jak bardzo ważnym elementem egzystencji człowieka i społeczeństwa jest kultura. Świat idzie coraz bardziej do przodu, a wraz z nim współczesny człowiek. Sobór Watykański II w Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* mówi, że to człowiek jest sprawcą i twórcą kultury¹. Ojcowie Soborowi zauważają, że poprzez kulturę, a mianowicie poprzez troskę o dobra i wartości natury, człowiek dochodzi do pełnego i prawdziwego człowieczeństwa. Zatem kultura pomaga zrozumieć egzystencję człowieka.

Według Soboru Watykańskiego II, kultura to wszystkie dary ducha i ciała, które człowiek w swoim życiu rozwija i udoskonala². Człowiek poprzez pracę i poznawanie pragnie zapanować nad światem. Kultura sprawia, że życie człowieka staje się pełniejsze w rodzinie i społeczeństwie. Twórcą kultury i jej sprawcą jest człowiek. W Księdze Rodzaju czytamy, że człowiek stworzony na podobieństwo i wzór Boga ma czynić sobie ziemię poddaną (por. Rdz 1, 27-28). Papież Jan Paweł II w czasie swojego pontyfikatu wiele razy podkreślał, iż człowiek żyje prawdziwym ludzkim życiem dzięki kulturze. Staje się ona właściwym sposobem „istnienia” i „bytowania” człowieka³.

Życie ludzkie jest nieskończonym źródłem tematów dla twórczości, również tej teatralnej. Dlatego sztuka w swoich działaniach scenicznych poszukuje

* ks. Mariusz Pawlina – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3200-4511>; e-mail: pawlinamariusz00@wp.pl

¹ Zob. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, w: *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, nr 55.

² Por. tamże.

³ Por. S. Chrobak, *Jana Pawła II „Pamięć i tożsamość” u podstaw nowego humanizmu*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 211.

odpowiedzi na najważniejsze pytania egzystencjalne dotyczące sensu życia, cierpienia, miłości i przyszłości eschatologicznej⁴. Teatr nie może istnieć bez widza, wystawiane spektakle pomagają odkryć człowiekowi prawdę o samym sobie i ocenić rzeczywistość, w której się znajduje.

Zaden z następców św. Piotra nie czuł takiej potrzeby dialogu i służby sztuce, co Jan Paweł II⁵. Nawet Pius II, który żył w XV w. i przed wstąpieniem na tron piotrowy był słynnym włoskim poetą i humanistą, nie angażował się w działania na rzecz kultury z takim zaangażowaniem jak papież Polak⁶. Zresztą Pius II po wyborze na głowę Kościoła porzucił poezję, a papież z Polski uprawiał ją do końca życia. Przykładem jest *Tryptyk rzymski*, który powstał u schyłku jego życia. Poezja i teatr odegrały ważną rolę w życiu Karola Wojtyły. Kształtowały jego wizję człowieka i świata. Wrażliwość artystyczna i zamiłowanie do teatru towarzyszyły mu od wczesnych lat młodości w Wadowicach i Krakowie⁷. Będąc w gimnazjum, występował na scenie amatorskiej w Wadowicach, brał udział w konkursach recytatorskich. Po przeprowadzeniu się z ojcem do Krakowa został jednym z założycieli i czołowych aktorów Teatru Rapsodycznego, który na stałe zapisał się w pamięci polskiej sceny⁸. Wojtyła zachwycał wspaniałą dykcją, głosem, interpretacją. Studiując polonistykę, młody Karol doszedł do przekonania, że w swoim życiu powinien grać inną rolę⁹. Porzuciwszy polonistykę i teatr, wzorem Adama Chmielewskiego, wybrał służbę Bogu i ludziom.

Jan Paweł II został obdarowany zdolnością wyrażania w słowie tajemnicy Stwórcy i Jego świata. Nie dziwi więc to, że ten który wyrósł ze środowiska twórczego ukształtował się na polskiej, zwłaszcza romantycznej i postromantycznej literaturze, poważnie traktował sprawy kultury. Jan Paweł II był pierwszym papieżem, który zajął się sztuką i artystami. Jego twórczość literacka nadal nie przestaje budzić żywych reakcji wśród krytyków polskich i zagranicznych.

Autor tego artykułu chce sprawdzić, czy przesłanie, które Jan Paweł II zostawił w Liście do Artystów, jest wciąż aktualne i możliwe do realizacji we współczesnej sztuce. W tym celu podjął się analizy porównawczej dwóch sztuk teatralnych: „Matki Joanna od Aniołów” z Teatru Narodowego i „Diabłów” z warszawskiego Teatru Powszechnego. Chce je odczytać w odniesieniu do

⁴ Por. K. Flader, *Teologia ukryta w teatrze*, „Studia Theologica Varsaviensia” 48(2010), nr 1, s. 83.

⁵ Por. A. Włoczevska, *Mistyczna osobowość ukryta w sieci metafor w utworach Karola Wojtyły*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 32-33.

⁶ Por. G. Polak, *Jan Paweł II. Kultura i Sztuka*, Kraków 2008, s. 4-5.

⁷ Por. Jan Paweł II, *Autobiografia*, Kraków 2003, s. 29-30.

⁸ Por. tenże, *Dar i Tajemnica. W pięćdziesiątą rocznicę moich święceń kapłańskich*, Kraków 1996, s. 13-14, S. Dziedzic, *Pieśń nie przebrzmiała. Juwenilia Karola Wojtyły*, w: *Przestrzeń Słowa. Twórczość literacka Karola Wojtyły- Jana Pawła II*, red. Z. Zarębianka, J. Machniak, Kraków 2006, s. 31-33.

⁹ Por. J.F. Jacko, *Koncepcja Teatru Rapsodycznego w recenzjach Karola Wojtyły*, „Ethos” 40(1997), s. 109.

wspomnianego listu papieża. Autor stawia zatem następujące pytania badawcze: Jaki powinien być obraz współczesnego artysty i sztuki? Skąd współczesny teatr czerpie inspiracje do poszukiwania prawdy i piękna? Czy współczesny teatr potrzebuje Kościoła? Gdzie artysta powinien szukać piękna i prawdy? Skąd powinien czerpać siłę i moc do swojej pracy? W jaki sposób w zdominowanym przez media świecie współczesny artysta i widz odnajduje w sztuce piękno i prawdę?

Obraz i powołanie artysty

4 kwietnia 1999 r. Jan Paweł II jako pierwszy papież w dziejach świata zwrócił się w bardzo osobistej w formie do artystów z przesłaniem o nierozdzielnym połączeniu Ewangelii i sztuki. Papież rozpoczął swe przesłanie ukazując, że piękno jest powołaniem artysty i wzbudza w człowieku chęć poznania, które prowadzi do poszukiwania Boga. Człowiek-artysta powołany przez Boga, to osoba, która z pasją i poświęceniem poszukuje nowych „epifanii” piękna¹⁰. To objawienie piękna w różnych formach ma prowadzić artystę do obdarowywania innych swoją twórczością artystyczną. Papież czuje się związany doświadczeniami z przeszłości, które pozostawiły wielki ślad w jego życiu i dlatego włącza się w dialog Kościoła z artystami, który od wieków nie został przerwany, a na progu trzeciego tysiąclecia ma przed sobą duże perspektywy. Papieżowi-artyście wizja człowieka-artysty była bardzo bliska.

Papież Polak swoje przesłanie rozpoczyna od przypomnienia słów z Księgi Rodzaju traktujących o wielkim dziele stworzenia¹¹. Te słowa ukazują Boga jako Stwórcę świata i człowieka. Akt stwórczy Pana Boga z Księgi Rodzaju stał się dla Jana Pawła II inspiracją do ukazania artysty jako twórcy. Pierwsze strony Biblii ukazują Boga jako pierwowzór każdego człowieka, który tworzy jakieś dzieło. W wyraźny sposób więź między słowami stwórcy i twórca ukazuje język polski¹². Różnica między człowiekiem-artystą, a Bogiem-Artystą polega na odmiennym sposobie istnienia człowieka (stworzonego) i osoby Boga (niestworzonej). Bóg stwarzając człowieka, powierzył mu zadanie bycia twórcą¹³. Według Papieża, w twórczości artystycznej człowiek najbardziej objawia się jako obraz Boży. Bóg będąc Artystą, okazał artyście ludzkiemu łaskę, użyczył mu iskry swej transcendentnej mądrości i powołał do udziału w swej stwórczej mocy. Człowiek otrzymuje od Boga rolę twórcy¹⁴. Jeżeli

¹⁰ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski Ojca Świętego Jana Pawła II Do Artystów. Do tych, którzy z pasją i poświęceniem poszukują nowych „epifanii” piękna, aby podarować je światu w twórczości artystycznej*, Wrocław 2005, s. 1.

¹¹ Por. tamże, s. 3.

¹² Por. tamże, s. 4.

¹³ Por. J. Szulist, *Recepcja Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym w encyklikach społecznych bł. Jana Pawła II*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 100-101.

¹⁴ Por. B. J. Kucharski, *Powołanie artysty według Jana Pawła II*, w: *Przestrzeń Słowa...*, dz. cyt., s. 449.

człowiek-artysta uświadomi sobie swój dar, tym bardziej zbliży się do Stwórcy i zrozumie siebie samego i swoje powołanie w świecie. Artysta, kiedy tworzy dzieło w pewnym znaczeniu objawia także swoją osobowość, świat swoich wewnętrznych doznań i poruszeń¹⁵. Jest on powołany do obcowania z pięknem¹⁶. Jan Paweł II często w swoim nauczaniu przywoływał cytaty poetów chociażby C.K. Norwida mówiącego właśnie o pięknie: „Bo piękno na to jest by zachwycalo do pracy – praca, by się zmartwychwstało”¹⁷. Piękno staje się poniekąd widzialnością dobra, tak jak dobro jest metafizycznym warunkiem piękna¹⁸. Dzieła, które tworzy artysta, są szczególną formą przedstawienia wartości w sposób niedostępny. Piękno według Jana Pawła II jest powołaniem artysty, zadany mu przez Stwórcę z darem „talentu artystycznego”¹⁹. Jeżeli artysta rozpozna w sobie Bożą iskrę piękna, którą jest powołanie artystyczne, powołanie aktora, muzyka, poety, architekta, rzeźbiarza, malarza, pisarza itp., odkrywa prawdę o tym, że nie może zmarnować swojego talentu i służąc nim bliźniemu powinien go nieustannie rozwijać.

Artysta-człowiek nie jest samotną wyspą. Funkcja artysty polega na wychowaniu społeczności przez sztukę, wykorzystując różne środki artystyczne, aby treściowo i formalnie oddziaływać na odbiorców sztuki²⁰. Według Jana Pawła II, każde społeczeństwo potrzebuje artystów. W wielkiej panoramie kultury każdego narodu artyści mają swoje miejsce. Gdy artysta idzie za głosem natchnienia, tworzy dzieła naprawdę piękne i wartościowe. Wówczas dzieła te nie tylko wzbogacają dziedzictwo kulturowe ojczyzny, ale całej ludzkości. Pełnią one cenną posługę społeczną na rzecz dobra wspólnego²¹.

Papież Polak zwraca również uwagę, że Wcielenie Syna Bożego, który sam stał się widzialny staje się glebą, na której rozkwitło piękno. Ta obecność i widzialność Syna Bożego staje się zachętą i wyzwaniem dla chrześcijan także na płaszczyźnie artystycznej²². Jezus stając się człowiekiem, wniósł w dzieje ludzkości całe bogactwo ewangeliczne dobra i prawdy, a wraz z nim ukazał nowy wymiar piękna²³. Również Biblia od początku istnienia stała się dla sztuki

¹⁵ Por. R. Kaczorowski, *Jan Paweł II mówienie o kulturze. Na marginesie Jego Listu do Artystów*, „Studia Gdańskie” 12(1999), s. 303.

¹⁶ Por. S. Rodziński, *Sztuka-droga do prawdy czy targowisko próżności?*, „Ethos” 40(1997), s. 138.

¹⁷ C.K. Norwid, *Promethidion: Bogumil*, t. 2, Warszawa 1968, s. 216.

¹⁸ Por. M. Borys, *Etos twórcy w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Teologiczne Białostok-Drohiczyń-Łomża” 35(2017), s. 140.

¹⁹ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 9.

²⁰ Por. M.M. Tytko, *Artysta w koncepcji Jana Pawła II w „Liście do artystów”*, „Religious and Sacred Poetry: An International Quarterly of Religion, Culture and Education” 1/2(2013), s. 127.

²¹ Por. K. Niedałtowski, *Sztuka-Sacrum-Rytuał. Współczesna perspektywa polska*, „Ethos” 40(1997), s. 53-54.

²² Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 12.

²³ Por. W. Cichosz, *Błogosławionego Jana Pawła II pedagogia osobowej wolności autonomicznej w świetle encykliki Fides et ratio*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 230.

ki i artystów źródłem inspiracji. Tekst biblijny przez wieki rozpala wyobraźnię poetów, malarzy, muzyków, twórców teatru oraz kina. Jan Paweł II wskazuje, że dla wszystkich ludzi wierzących i niewierzących, dzieła sztuki inspirowane przez Pismo Święte stają się odbłaskiem niezgłębionej tajemnicy, która jest obecna w świecie i ogarnia świat²⁴. Autentyczna inspiracja artystyczna wykracza bowiem poza to, co postrzegają zmysły i stara się wyjaśnić ukrytą tajemnicę. Według papieża, artyści powinni rozumieć, jak głęboka przepaść istnieje między dziełem ich rąk a olśniewającą doskonałością piękna. Dokonuje się to w chwili artystycznego uniesienia. Człowiek-artysta wierzący wie, że przez moment oglądał bezmiar światłości, która ma swój początek w Bogu²⁵. Człowieka wiary nie powinna dziwić światłość, która towarzyszy twórcy, ponieważ ma ono źródło w samym Stwórcy. Papież przypomina słowa Makarego Wielkiego: „Dusza, która została w pełni oświecona niewymowną chwałą jaśniejącego oblicza Chrystusa, jest pełna Ducha Świętego, (...) jest cała okiem, cała światłem, cała obliczem”²⁶. Każdy przejaw sztuki jest drogą do głębszego wnętrza człowieka. Z tego mianowicie powodu Ewangelia jest nadal w centrum zainteresowań artystów.

W swoim przesłaniu Jan Paweł II zarysował relacje pomiędzy Kościołem, a światem sztuki przez wszystkie epoki: od antyku, przez średniowiecze i renesans, aż do czasów nowożytnych, w których pojawia się forma humanizmu. Papież zauważył podział na artystów-teistów (humanizm chrześcijański) i artystów-ateistów (humanizm bez Boga)²⁷. To spojrzenie prowadziło czasem do rozjeścia się dróg wiary i sztuki. Duża liczba artystów okazywała mniejsze zainteresowanie tematami wiary i religii. Kościół jednak niezależnie od indywidualnej postawy każdego artysty wobec Boga docenia sztukę autentyczną²⁸. Jeśli nawet sztuka nie wyraża się w formach typowo religijnych, ma szansę stać się swego rodzaju pomostem, który prowadzi do doświadczenia religijnego. Sztuka ze swej natury jest wezwaniem do otwarcia się na Tajemnicę. Gdy artysta zanurza się w najmroczniejszych otchłaniach duszy i opisuje mocne przejawy zła, w jakiejś mierze staje się przykładem powszechnego oczekiwania na odkupienie. Gdy artysta ukazuje zło, powinien pamiętać, że ostatecznym celem takiego przedstawienia powinno być zdążanie ku dobru²⁹. Według papieża jest zrozumiałe, dlaczego Kościół przywiązuje wagę do dialogu ze sztuką i chce w naszej epoce zawrzeć nowe przymierze z artystami. Kościół żywi

²⁴ Por. A.K. Haas, „*Jest we mnie kraina przeźroczyta...*”. *O nocy rozumu i metaforze światła we wczesnych poematach Karola Wojtyły*, „*Studia Gdańskie*” 30(2012), s. 45-47.

²⁵ Por. B. J. Kucharski, *Powołanie artysty według...*, dz. cyt., s. 449.

²⁶ Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 17.

²⁷ Por. M. Zięba, *Jestem z wami. Kompendium twórczości i nauczania Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków 2010, s. 214.

²⁸ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 27.

²⁹ Por. D. Lipiec, *Katolicy świeccy podmiotem apostołstwa w dziedzinie kultury w świetle nauczania Jana Pawła II*, „*Studia Diecezji Radomskiej*” 3(2000), s. 214.

nadzieję, że ta współpraca wyda naszej erze nową epifanię piękna i zaspokoi potrzeby wspólnoty chrześcijańskiej.

Jan Paweł II przypomina, że Sobór Watykański II położył podwaliny pod nową relację między kulturą a Kościołem. Relacja ta ma się rozwijać pod znakiem dialogu, otwartości i przyjaźni³⁰. Świat, w którym żyjemy, potrzebuje piękna, aby nie pogrążyć się w rozpacz. Piękno podobne do prawdy budzi w człowieku radość, która trwa mimo upływu czasu, tworzy więź między pokoleniami, łączy w jednomyślnym podziwie. Kościół potrzebuje sztuki, aby głosić orędzie, które zostawił mu Chrystus. Musi sprawiać, by rzeczywistość duchowa, niewidzialna, Boża stawała się postrzegalna, a nawet pociągająca³¹.

Czy jednak sztuka potrzebuje Kościoła? Jan Paweł II zauważa, że pytanie to może brzmieć prowokacyjnie. Podkreśla, że tematy religijne należą do najczęściej podejmowanych przez artystów każdej epoki. Widzimy to na przykładzie nie tylko chrześcijaństwa, ale również na sztuce antyku i prastarych cywilizacji Wschodu³². Niemniej jednak prawda o Wcieleniu Słowa otwiera przed artystą bogaty skarbiec inspiracji. Wzajemne przenikanie oraz inspiracja pomiędzy religią i sztuką jest czymś naturalnym dla każdego artysty. Religia może stać się dla artysty swoistą „ojczyzną duszy”. Każdy człowiek, a szczególnie artysta, powinien uświadomić sobie, że przepływa przez niego „strumień piękności”. To jest wielkie wyróżnienie, które wynika z talentu, ale również zobowiązanie dla artysty do odplacenia całym życiem za ten dar³³.

Papież apeluje do artystów, aby na nowo odkryli głęboki wymiar sztuki w sensie duchowym i religijnym, aby piękno, które będą przekazywać, miało moc wzbudzania zachwytu. Kontynuację tych myśli podjął papież-artysta, przywołując słowa Adama Mickiewicza: „Wyjdzie z zamętu świat ducha”³⁴. Papież zauważa, że sztuka przyczynia się do ukazywania prawdziwego piękna, które staje się echem obecności Ducha Świętego i dzięki temu przekształca materię, otwierając umysł na rzeczywistość wieczną.

Teatralny sezon na opętania

Jak wynika z powyższych analiz Jan Paweł II w Liście do Artystów wiele razy podkreśla, że tematy religijne należą do najczęściej podejmowanych przez artystów każdej epoki³⁵. Za takie uznać można dzieło literackie Jarosława Iwaszkiewicza *Matka Joanna od Aniołów*³⁶. Opowiadanie powstało podczas II Wojny

³⁰ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 29.

³¹ Por. J.A. Ihnatowicz-Houston, „Sztuka – wezwanie do otwarcia się na Tajemnicę”: wiara i sztuka w nauczaniu Jana Pawła II, „Kieleckie Studia Teologiczne” 14(2015), s. 166.

³² Por. M. Zięba, *Jestem z wami...*, dz. cyt., s. 215.

³³ Por. P. Bijak, *Bp Karol Wojtyła, Ewangelia a sztuka. Rekolekcje dla artystów*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 268.

³⁴ A. Mickiewicz, *Oda do młodości, Wybór poezji*, t. 1, Wrocław 1986, s. 63.

³⁵ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 33.

³⁶ Por. N. Sajewicz, „*Matka Joanna od Aniołów*” Jarosław Iwaszkiewicz, <https://culture.pl/pl/dzielo/matkajoanna-od-anioLOW-jaroslaw-iwaszkiewicz> (dostęp: 23.04.2021).

Światowej w 1943 roku. Zainspirowane zostało wydarzeniami, które miały miejsce we francuskim Loudun w XVII w. Niemal wszystkie siostry urszulanki wraz z przełożoną zostały prawdopodobnie opętane przez diabły. Iwaszkiewicz spolszczył Loudun na Ludyń, który znajduje się na Smoleńszczyźnie, na krańcach dawnej Rzeczypospolitej. Do tego miejsca przybywa młody egzorcysta ksiądz Suryn. *Matka Joanna od Aniołów* to nietypowa opowieść o opętaniu, które jest tajemnicą. Ani czytelnicy, ani duchowny nie mogą być pewni prawdziwości tego opętania. Czy dusze urszulanek rzeczywiście zostały zawładnięte przez demony? Czy opowieść o tajemniczych opętaniach w klasztorze jest odpowiedzią na słowa Papieża przytoczone wyżej? Ten problem staje się przedmiotem dalszej analizy współczesnej sztuki teatralnej: „Diabły” wg Jarosława Iwaszkiewicza w reż. Agnieszki Błońskiej w Teatrze Powszechnym w Warszawie i *Matka Joanna od Aniołów* Jarosława Iwaszkiewicza w reż. Wojciecha Farugi w Teatrze Narodowym w Warszawie³⁷.

„Teatr, który się wtrąca” 7 grudnia 2019 roku na swojej scenie wystawił bardzo kontrowersyjną sztukę *Diabły*. Na stronie Powszechnego można przeczytać, iż przedstawienie jest inspirowane opowiadaniem Iwaszkiewicza *Matka Joanna od Aniołów*³⁸. Inspiracja ta jest hasłowa, bo w przedstawieniu tekst oryginalny został całkowicie przeinterpretowany i wykorzystany jako propaganda ideologii feministycznej. Reżyserka przedstawiła *Diabły* jako spektakl – wykład o wielowiekowej tradycji upokarzania i ciemnienia kobiet przez Kościół katolicki i jego hierarchów³⁹. Świat wykreowany przez reżyserkę nie rozgrywa się w siedemnastowiecznym Ludyńiu, lecz odnosi się do współczesnej Polski. *Diabły* rozprawiają się z nauką Kościoła. Tytułowe demony odnoszą się nie tylko do duchów, które zamieszkują ciała zakonnic, ale również do „mężczyzn”, którzy są we współczesnym świecie u władzy i ograniczają całkowicie kobiece prawa, wolność i ekspresję. Trudno byłoby się spodziewać przedstawienia o innej wymowie w Teatrze Powszechnym, który określa się jako placówka kultury feministycznej. Błońska już od samego początku pokazuje, że *Diabły* nie mają żadnej spójnej budowy, są zlepkiem rozrzuconych bezładnie

³⁷ Rok 2019/2020 jest w teatrze sezonem na opętania, oprócz wyżej wymienionych sztuk, których premiera miała miejsce: *Diabły* – 7.12.2019 r., *Matka Joanna od Aniołów* – 5.09.2020 r. w Nowym Teatrze w Warszawie 30.11.2019 r., odbyła się premiera *Matki Joanny od Aniołów* w reżyserii Jana Klaty. W 2019 r. przypadła 125. rocznica urodzin Iwaszkiewicza, co stało się inspiracją do powstania trzech sztuk w stolicy w podobnym czasie. Zob. K. Paprocka, *Języki ludzi i aniołów*, <https://teatralny.pl/recenzje/jezyki-ludzi-i-aniolow,2930.html> (dostęp: 24.04.2021); T. Domagała, *Zbawienie od świętości – o spektaklu „Matka Joanna od Aniołów” Iwaszkiewicza w reż. Jana Klaty (V edycja Klasyki Żywej)*, <http://domagalasiekultury.pl/2020/01/07/zbawienie-od-swietosci-o-spektaklu-matka-joanna-od-aniolow-iwaszkiewicza-w-rez-jana-klaty-v-edycja-klasyki-zywej/> (dostęp: 24.04.2021).

³⁸ Zob. *Teatr powszechny. Teatr, który się wtrąca*, https://www.powszechny.com/spektakle/diably,s1666.html?ref_page=controller,index,action,index (dostęp: 24.04.2021).

³⁹ Por. M. Obarska, *Egzorcyzmy warszawskie, czyli jak „Matka Joanna od Aniołów” opętała teatr*, <https://e-teatr.pl/egzorcyzmy-warszawskie-czyli-jak-matka-joanna-od-aniolow-opetala-teatr-3765> (dostęp: 24.04.2021).

słów i sytuacji. Jej inspiracja artystyczna nie ma nic wspólnego z ukrytą tajemnicą, o której mówił Jan Paweł II w swoim *Liście do Artystów*⁴⁰.

Sama sztuka rozpoczyna się od wejścia mężczyzny parodiującego księdza. Monolog, który głosi dotyczy kobiet i ich niższości. Duchowny cytuje św. Tomasza z Akwinu: Kobiety są błędem natury... z tym ich nadmiarem wilgoci i ich temperaturą ciała świadczącą o cielesnym i duchowym upośledzeniu... są rodzajem kalekiego, chybionego, nieudanego mężczyzny... Pełnym urzeczywistnieniem rodzaju ludzkiego jest mężczyzna...⁴¹. W oryginale św. Tomasz z Akwinu te słowa odnosi do poglądów Arystotelesa, w zasadzie je referując. Początek przedstawienia nie ma nic wspólnego z obrazem człowieka – mężczyzny i kobiety, o których pisał papież⁴². Aktor wytyka ponizanie kobiet oraz umniejszanie ich wartości. W *Diablach* widać akcentowanie wyraźnego podziału na świat mężczyzn, ten uprzywilejowany, i na świat ułomnych z natury kobiet⁴³. Kiedy hierarcha kończy swój monolog, publiczność zauważa na scenie półnagie kobiety, niby opętane siostry z Ludynia. Sceny biegają bardzo szybko. Aktorki grają nie tylko opętane mniszki, lecz są głosem wszystkich kobiet znajdujących się pod wpływem Kościoła⁴⁴. W ten sposób artystki mówią otwarcie, że są gnębione przez religię, która nie wywołuje w nich kontemplacji i wdzięczności do Boga⁴⁵.

Jan Paweł II mówił, że Kościół potrzebuje sztuki i artystów⁴⁶. Tymczasem ze sceny płynie nienawiść od aktorów w stronę ludzi Kościoła. Kolejne sceny w Powszechnym są dedykowane poszczególnym osobom i grupom. Dedykacje – laurki otrzymują m.in. wszyscy papieże w historii, Iwaszkiewicz i w ogóle mężczyźni. Ostrze nienawiści płynie w stronę abp. Marka Jędraszewskiego. Taniec z tęczowymi opaskami na rękach w czasie słów homilii hierarchy o „tęczowej zarazie” oraz nagie pośladki Arkadiusza Brykalskiego dedykowane są biskupowi z Krakowa. Artyści głośną krzyczą, że nie chcą mieć nic wspólnego z Kościołem, wręcz udowadniają, że Kościół od dwóch tysięcy lat prowadzi krucjatę przeciw kobietom.

U Błońskiej w *Diablach* gra sześć kobiet⁴⁷, które nie wcielają się w konkretne postaci. Istnieje bohater zbiorowy plus jeden mężczyzna. Aktorki mają na sobie cielistą bieliznę, niekrepującą ruchy ciała, czasami rozebrane są do półnaga lub całkowicie nago tańczą z opaskami na rękach, propagując LGBT,

⁴⁰ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 15.

⁴¹ Por. M. Kawula, „*Diabły*” reż. Agnieszka Błońska – co dziś jest złem?, <https://kulturanaco.dzien.pl/2020/01/16/diably-rez-agnieszka-blonska-co-dzis-jest-zlem/> (dostęp: 24.04.2021).

⁴² Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 4.

⁴³ Por. W. Kowalski, *Cienka granica*, <https://teatrdlawszystkich.eu/cienka-granica/> (dostęp: 24.04.2021).

⁴⁴ Por. D. Gac, *Daj boże skandal*, <https://teatralny.pl/recenzje/daj-boze-skandal,2941.html> (dostęp: 24.04.2021).

⁴⁵ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 5.

⁴⁶ Por. tamże, s. 31.

⁴⁷ Por. D. Gac, *Daj boże skandal*, dz. cyt.

szczydząc z Ducha Świętego. Pojawia się parodia pieśni religijnej *Ave Maryja*, znieważanie osoby Matki Bożej, sceny lesbijskie oraz sztych przez ukraińską aktorkę z tragedii ofiar rzezi wołyńskiej. Spektakl jest przeniknięty wrogosścią religijną⁴⁸. W jednej ze scen kobiety stoją w rzędzie i opowiadają o zbliżających się ślubach zakonnych i egzorcyzmach przez pryzmat swojego ciała. Opis ekstazy religijnej przypomina ekstazę erotyczną, wręcz wulgarnie obnażanie ludzkiego ciała. Nieustannie erotyka zlewa się z sacrum. Sakrament pokuty przedstawiony jest jako ból kolan spowodowany przez długie klęczenie, gdzie pozycje są jednoznaczne i wulgarnie. Egzorcyzm kapłana względem kobiet przedstawiony jest jako ekstaza erotyczna. Czy można w tych scenach odnaleźć obraz piękna norwidowskiego, które zachwyca, epifanie piękna, o których pisze papież?⁴⁹ Podczas jednego z monologów Oksana Czerkaszyna zamienia się w kapłana, i wsadza sobie w majtki czarną sułę, ważny symbol wiary katolickiej. Czy na tym polega rola artysty?

Finał przedstawienia staje się kontrowersyjnym wykładem dotyczącym kobiecego orgazmu. Na projektorze zostaje wyświetlony obraz przedstawiający kobiece narządy płciowe. Publiczność wysłuchuje monologu na tle obrazu trzy metrowej lechtaczki, zwanego instrukcją obsługi. Aktorka objaśnia budowę organu i jego funkcję w czasie masturbacji⁵⁰. Zostaje szczegółowo przedstawiona wiedza na temat kobiecego orgazmu. Kobieta instruuje widzów jak go osiągnąć poprzez ćwiczenie w aplikacji widoczne na ekranie. Rodzi się pytanie: Czy kobieta nadal nie może być w pełni człowiekiem? Ostatnia scena pokazuje inną stronę internetową, gdzie można nauczyć się robić kobiece przyjemności, wbrew ludzkiej naturze i nauce Kościoła.

Diabły z Powszechnego w niczym nie przypominają tekstu Iwaszkiewicza. Tekst stał się tylko prowokacją do pokazania erotycznej przestrzeni kultury we współczesnym świecie i kolejnym „dołożeniem” Kościołowi katolickiemu w Polsce. Czy to są nowe epifanie piękna?

Przeciwnością *Diabłów* z Powszechnego jest *Matka Joanna od Aniołów* w Teatrze Narodowym. „Wiedziałem, że nie chcę iść za antyklerykalną interpretacją. Myślenie o tym tekście jako o ujarzmieniu ciała kobiety przez Kościół katolicki jest spłaszczające wobec intencji autora, jeśli nie sprzeczne z nimi”⁵¹. Tak w rozmowie z Katarzyną Flader Rzeszowską powiedział Wojciech Faruga – reżyser *Matki Joanny od Aniołów*.

⁴⁸ Por. A. Tomasiewicz, *To nie o panu*, <https://e-teatr.pl/to-nie-o-panu-a282689> (dostęp: 24.04.2021); S. Biały, *Wolne związki a ideologia «gender»: zagrożenia relatywizmem etycznym na polu seksualności ludzkiej w świetle dokumentu Papieskiej Rady ds. Rodziny: «Rodzina, Małżeństwo i „wolne związki”*», „Studia Elckie” 11(2009), s. 295-314; W. Czupryński, *Wychowanie w rodzinie w zderzeniu z ideologią gender*, „Studia Elckie” 21(2019), nr 4, s. 455-469.

⁴⁹ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 8-9.

⁵⁰ Por. E. Baniewicz, *Unde malum*, <https://e-teatr.pl/unde-malum-7383> (dostęp: 24.04.2021).

⁵¹ K. Flader-Rzeszowska, *Głodne ego*, <https://teatr-pismo.pl/7951-glodne-ego/> (dostęp: 26.04.2021).

Sztuka od samego początku próbuje pokazać, czym jest świętość, a czym opętanie i nie łączy tych przestrzeni. Faruga nie interpretuje doświadczeń mistycznych, próbuje wyjaśnić prawdziwe opętanie matki Joanny i zrozumieć, co ono oznacza⁵². Reżyser idzie za Iwaszkiewiczem, którego nurtowały identyczne pytania. Przedstawienie jest wolne od prymitywnej krytyki Kościoła i mistycyzmu. Zmienia język, ale pozostaje wierny tematowi kobiet, które mają doświadczenia mistyczne. O diabłach tu się tylko myśli, a czasami do nich tęskni. Lęk, pycha i pożądanie człowieka znajduje w spektaklu jedynie diabelskie gesty i określenia. To myślenie Farugi o sztuce i artystach jest bliskie nauczaniu papieża. Sztuka jest autentyczna, choć jak mówi Jan Paweł II, niekoniecznie wyraża się w formach typowo religijnych, staje się pomostem prowadzącym do doświadczenia piękna i dobra⁵³.

Spektakl jest o złu, które tkwi w człowieku i dzieje się między ludźmi. Zło staje się podstawowym stanem świata. To demonizm ludzkich zachowań i międzyludzkich relacji. Tej prawdy nie jest w stanie zaakceptować ksiądz Suryn. On wpatrzony jest w wizję dobra w świecie i dobro w człowieku, o czym mówi papież-artysta⁵⁴. Z kolei przeorysza akceptuje świat takim, jakim jest, czyli chaotyczny, nieprzewidywalny, okrutny. Na scenie widać nie zło demoniczne, lecz zło ludzkie.

Reżyser w bardzo ciekawy sposób ukazuje zło i ciemność w sztuce. Suryn po spotkaniu z Joanną ma ręce pobrudzone sadzą. Był to zapewne znak obecności złego w kontekście wydarzeń mających miejsce w klasztorze. W karczmie, w której rozgrywa się wiele ważnych scen, inna z sióstr – siostra Małgorzata (Edyta Olszówka) tłumaczy, że klamki okopcone sadzą to jedna ze znanych „sztuczek” przełożonej. W spektaklu duchowny w kolejnych scenach dotyka różnych miejsc, brudząc się sadzą, a Matka Joanna płacze łzami w tym samym kolorze. Ma to głęboki sens – sadza staje się rzeczywistym znakiem obecności szatana⁵⁵. Również nagie torsy zamordowanych przez Suryna parobków oblewane są czarną farbą. Ponadto dominującym elementem dekoracji są zwęglone belki – znak tragedii, która wydarzyła się w miasteczku – spalenia na stosie ks. Garnca. Jest to również współczesne skojarzenie np. z obrazem spalonej katedry Notre Dame⁵⁶ – symbolem końca jakiegoś porządku.

W subiektywnym świecie Suryna, świat staje się coraz czarniejszy, a ludzie bardziej w nim „unurzani”, ubrudzeni sadzą. Od jasności – do ciemności. Tymczasem ks. Suryn wydaje się coraz bardziej zakochany w przeoryszy i jednocze-

⁵² Por. J. Kopciński, *Czarne lzy Joanny*, <https://e-teatr.pl/czarne-lzy-joanny-6049> (dostęp: 27.04.2021).

⁵³ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 27.

⁵⁴ Por. tamże, s. 9.

⁵⁵ Por. T. Domagała, *Spójrz w świat, we świata kształt, a ujrysz twoje winy – o „Matce Joannie od Aniołów” Iwaszkiewicza w reż. Wojciecha Farugi w Teatrze Narodowym*, <https://e-teatr.pl/spojrz-w-swiat-we-swiatea-kszalt-a-ujrysz-twoje-winy-3915> (dostęp: 28.04.2021).

⁵⁶ Por. K. Flader Rzeszowska, *Głodne ego...*, dz. cyt.

śnie przerażony tą miłością. Przejmuje jej demony, aby została świętą⁵⁷. Musi zabić Juraja i Kaziuka.

I tu pojawia się Matka Joanna – przeciwność ks. Suryna. W roli zakonnicy obsadzono Małgorzatę Kożuchowską. Grana przez nią mniszka to kobieta, która oczekuje czegoś więcej od życia, od wiary⁵⁸. Jej postać u Farugi prowadzona jest w innym kierunku. Ona od samego początku ubrudzona jest ciemnością, „sadzą”. Otwiera się na czerń i nie panuje nad nią. W scenie tańca z siewką ma się wrażenie, że Kożuchowska jest przez nią prowadzona. Aktorka jest opętana wewnątrz, nie na zewnątrz. Spotkanie z „bielą” – Surynem jest dla niej fascynujące. Młody ksiądz ma w sobie biel, czystość, której ona tak pragnie. W scenach konfrontacji z Joanną, to ks. Suryń wygląda na opętanego. Mniszka ubrana schludnie, z przyciętymi włosami staje się tajemnicą dla widza, o której pisał Jan Paweł II⁵⁹. Artystka biegnie do przodu, na oślep, nie wiadomo czy po świętość, czy po potępienie. Pojawia się tu pytanie, jak odzielić dobro od zła⁶⁰, piękno od brzydoty, gdy Bóg staje się figurą barokową?

Matka Joanna jest długo wyczekiwany powrotem na scenę znakomitej aktorki i zadeklarowanej katoliczki Małgorzaty Kożuchowskiej. Aktorka jest przykładem artysty, który łączy talent aktorski z Bogiem. W człowieku twórcy, o czym mówił papież⁶¹, widać odzwierciedlenie wizerunku Stwórcy. Przy tym wszystkim zaskakujący jest finał spektaklu ze sceny przy Wierzbowej. Matka Joanna wystrojona jak odpustowa Matka Boska, niesiona na rękach przez zakonnice, przedstawiona jest zwycięsko⁶². W finale zostaje wyniesiona na ołtarze. Ubrana w białą szatę, ze złotą aureolą nad głową jest niczym Maryja z barokowych świątyń. Zakonnica musiała pokonać siłę nieczystą w drodze do świętości, a może osiągnęła swoje marzenia tylko dzięki Bożemu miłosierdziu⁶³. Mniszka triumfuje, ale scena jest ironiczna. Świętość, którą wywalczył dla niej jezuita, to być może kłamstwo zapłacone ludzką krwią.

Na tak zwanym drugim planie wyróżnia się rola Edyty Olszówki grającej postać siostry Małgorzaty Akruczy. Małgorzata poświęca się miłości i otwiera się na piękno, o którym tak dużo mówił papież. Ten, w którego wierzyła, podarował jej piękno. Kto to jest? Odpowiedź jest gdzieś na dnie serca; czy to Bóg? Czy człowiek?

⁵⁷ Por. R. Turowski, *Matka Joanna od Aniołów*, <https://e-teatr.pl/matka-joanna-od-aniolow-3098> (dostęp: 28.04.2021).

⁵⁸ Por. B. Paschalski, *Siekierzada, czyli Matka Joanna od Aniołów – Teatr Narodowy Warszawa*, <https://e-teatr.pl/siekierzada-4352> (dostęp: 27.04.2021).

⁵⁹ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 15.

⁶⁰ Por. T. Miłkowski, *Świętość i potępienie*, <https://e-teatr.pl/swietosc-i-potepienie-4597> (dostęp: 28.04.2021).

⁶¹ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 4.

⁶² Por. T. Miłkowski, *Między wielkością a upadkiem*, <https://e-teatr.pl/miedzy-wielkoscia-a-upadkiem-2998> (dostęp: 28.04.2021).

⁶³ Por. M. Żelazowska, *Demony nie zawsze wracają*, <https://e-teatr.pl/demony-nie-zawsze-wracaja-3221> (dostęp: 28.04.2021).

Egzorcyzmy obok tematu wykroczeń na tle seksualnym w dziedzinie religii i duchowości najchętniej są interpretowane przez artystów⁶⁴. Egzorcyzm, który jest tajemnicą dla człowieka każdej epoki, zostaje ciekawie przedstawiony w Teatrze Narodowym. Matka Joanna i ks. Suryn wzajemnie się policzują, po czym wielokrotnie padają na ziemię i się podnoszą⁶⁵.

Reżyser w całym spektaklu nie odnosi się agresywnie do Kościoła i wiary. W przestrzeni gry nie umieścił żadnego symbolu wiary, co dzisiaj we współczesnym teatrze jest zaskoczeniem. Mniszki i księża nie noszą krzyży, różańców, nie profanują symboli wiary. Sam Faruga podkreśla, że jednym ze znaków opętania jest szarganie świętości, lecz on celowo nie powtarza tego gestu⁶⁶.

Sztuka Farugi, choć nie jest religijna, niewątpliwie czerpie z chrześcijaństwa, do czego zachęcał twórców Jan Paweł II⁶⁷. Reżyser powraca do początków chrześcijaństwa i w przedstawieniu wykorzystuje modlitwę *Ojcze Nasz* w języku oryginalnym, w którym odmawiał ją Jezus.

Wnioski z badań własnych

Z analizy *Listu do Artystów* wyłania się obraz twórcy, którego powołaniem jest piękno. Sztuka, tworzenie, praca prowadzi artystę do nawiązania dialogu ze Stwórcą, który jest dawcą powołania artystycznego. W twórczości człowieka objawia się najpełniej obraz Boży. Dzieło, które powołuje objawia jego osobowość, świat, poruszenia wewnętrzne. Jan Paweł II wskazuje, że dla wszystkich ludzi wierzących i niewierzących, dzieła sztuki inspirowane przez Pismo Święte stają się odblaskiem niezgłębionej tajemnicy, która jest obecna w świecie. Kościół przez wszystkie epoki stawał się inspiracją dla sztuki. Jeśli nawet sztuka nie wyraża się w formach typowo religijnych, może stać się swego rodzaju pomostem, który prowadzi do doświadczenia religijnego. Według Jana Pawła II, każde społeczeństwo potrzebuje artystów. Świat, w którym żyjemy, potrzebuje piękna. Kościół potrzebuje sztuki i artystów, aby głosić orędzie, które zostawił mu Chrystus.

Związek teatru z religią wydaje się oczywisty, a człowiek przyjmuje bez sprzeciwu hipotezę o religijnych korzeniach teatru. W wyniku postępującej sekularyzacji teatr stał się obecnie domeną świecką. Patrząc na współczesną sztukę, widzi się sukcesywne przepędzanie Boga z sceny teatru. Przedstawienie *Diabły* Agnieszki Błońskiej nie ma nic wspólnego z obrazami artysty i sztuki, które zostawił Jan Paweł II. Aktorzy wprost, wulgarnie i z premedytacją mówią do Kościoła katolickiego, że nie chcą mieć z nim nic wspólnego. Nie ma tu mowy o dialogu sztuki z Kościołem. Jest tylko druzgocąca krytyka. Tekst Iwazkiewicza przeinterpretowany i wykorzystany jako propaganda ideologii

⁶⁴ Por. M. Stroiński, *Czarna Joanna*, <https://e-teatr.pl/czarna-joanna-3383> (dostęp: 28.04.2021).

⁶⁵ Por. R. Węgrzyniak, *Matka Joanna od diablów*, <https://e-teatr.pl/matka-joanna-od-diablów-3392> (dostęp: 28.04.2021).

⁶⁶ Por. K. Flader-Rzeszowska, *Głodne ego...*, dz. cyt.

⁶⁷ Por. Jan Paweł II, *List Apostolski...*, dz. cyt., s. 33.

feministycznej stał się tylko prowokacją do pokazania erotycznej przestrzeni kultury we współczesnym świecie i kolejnym „dołożeniem” Kościołowi katolickiemu w Polsce. Analiza pokazuje, iż sceny z Powszechnego obrażają wiarę i uczucia religijne. Z trudem przychodzi osobie wierzącej oglądać taki teatr, gdzie przekroczone zostają intymne granice wiary i sponiewierane symbole religijne. W takiej rzeczywistości trudno jest rozpoznać artystę i piękno.

Diabły stają się miejscem rozprawienia artystów z Kościołem w Polsce. Jest to przedstawienie typowo bluźniercze, antypolskie i antyreligijne. Realizuje niebezpieczny program aktywistów ideologicznych. Kultura staje się miejscem erotyzacji, co ma doprowadzić do kultu popędu seksualnego.

Spektakl Wojciecha Farugi *Matka Joanna od Aniołów* zrealizowany jest znakomicie. Reżyseria, światło, scenografia, kostiumy budują spójną i estetycznie piękną wypowiedź. Opętanie, przedstawienie ludzkiego ciała i seksualności staje się przestrzenią poszukiwania obrazu artysty i piękna według wizji Jana Pawła II. To inscenizacja autotekstualna – podążająca za literą tekstu Iwaszkiewicza. Faruga nie walczy, lecz pyta, nie stawia tez, lecz poszukuje odpowiedzi dotyczących najważniejszych problemów człowieczeństwa. Ciekawość, inteligencja, piękno, smak obecne są w jego sztuce. Spektakl *Matka Joanna* z Narodowego przedstawia artystę jako nowoczesnego humanistę. Sztuka staje się polem do poszukiwania przekroczenia dominujących dyskursów. Teatr Farugi może stać się swego rodzaju pomostem prowadzącym do piękna i doświadczenia religijnego. Sztuka staje się wezwaniem do otwarcia na Tajemnicę, której nie brakuje w przedstawieniu, nawet gdy artysta zanurza się w najmroczniejszych otchłaniach duszy i opisuje najbardziej wstrząsające przejawy zła, co widocznie jest w Joannie Farugi.

Analiza „egzorcyzmów warszawskich” wskazuje, iż teatr i artyści poszukują nowych związków ze światem wartości. Relacja między Kościołem a teatrem w ostatnim czasie została zerwana. Sekularyzacja rozdziela to, co świeckie od tego, co religijne. Potrzeba jednak wciąż – przynajmniej dla jakiejś grupy widzów – żywego spotkania sztuki i religii, gdyż natura tych zjawisk nie zmieniła się. Nie zmieniła się też natura współczesnego człowieka, który przez teatr pragnie wyrazić to, co niewyraźne. Współczesna sztuka potrzebuje nowych „epifanii piękna” i tych, którzy z poświęceniem ich szukają i chcą podarować je współczesnemu światu w twórczości teatralnej.

* * *

**Exorcisms on Warsaw Theatre Stages.
A Comparative Analysis of “Matka Joanna od Aniołów”
– Teatr Narodowy and “Diabły” – Teatr Powszechny
in the Context of John Paul II’s “Letter to Artists”**

Summary

John Paul II in *Letter to Artist* paid special attention to inseparable connection between Gospel and art. Author of this paper would like to verify if this message is still up-to-date and possible in contemporary art. For this purpose author made a deeper analysis of *Diabły* and *Matka Joanna od Aniołów* theatre plays that were presented in Warsaw theatres.

Keywords: *Letter to Artist*, theatre, artist, *Matka Joanna od Aniołów*, *Diabły*.

Bibliografia

- Baniewicz E., *Unde malum*, <https://e-teatr.pl/unde-malum-7383> (dostęp: 24.04.2021).
- Biały S., *Wolne związki a ideologia «gender»: zagrożenia relatywizmem etycznym na polu seksualności ludzkiej w świetle dokumentu Papieskiej Rady ds. Rodziny: «Rodzina, Matężństwo i „wolne związki”»*, „Studia Elckie” 11(2009), s. 295-314.
- Bijak P., *Bp Karol Wojtyła, Ewangelia a sztuka. Rekolekcje dla artystów*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 267-271.
- Borys M., *Etos twórcy w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Teologiczne Białystok-Drohiczyń-Lomża” 35(2017), s. 137-149.
- Chrobak S., *Jana Pawła II „Pamięć i tożsamość” u podstaw nowego humanizmu*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 203-218.
- Cichosz W., *Błogosławionego Jana Pawła II pedagogia osobowej wolności autonomicznej w świetle encykliki Fides et ratio*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 219-233.
- Czupryński W., *Wychowanie w rodzinie w zderzeniu z ideologią gender*, „Studia Elckie” 21(2019), nr 4, s. 455-469.
- Domagała T., *Spójrz w świat, we świata kształt, a ujrzyz twoje winy – o „Matce Joannie od Aniołów” Iwazkiewicza w reż. Wojciecha Farugi w Teatrze Narodowym*, <https://e-teatr.pl/spojrz-w-swiat-we-swiate-ksztalt-a-ujrzyz-twoje-winy-3915> (dostęp: 28.04.2021).
- Domagała T., *Zbawienie od świętości – o spektaklu „Matka Joanna od Aniołów” Iwazkiewicza w reż. Jana Klaty (V edycja Kłasyki Żywej)*, <http://domagalasiekultury.pl/2020/01/07/zbawienie-od-swietosci-o-spektaklu-matka-joanna-od-aniolow-iwazkiewicza-w-rez-jana-klaty-v-edycja-kłasyki-zywej/> (dostęp: 24.04.2021).
- Dziedzic S., *Pieśń nie przebrzmiała. Juwenilia Karola Wojtyły*, w: *Przestrzeń Słowa. Twórczość literacka Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków 2006, s. 31-49.
- Flader K., *Teologia ukryta w teatrze*, „Studia Theologica Varsaviensia” 48(2010), nr 1, s. 83-101.
- Flader-Rzeszowska K., *Głodne ego*, <https://teatr-pismo.pl/7951-glodne-ego/> (dostęp: 26.04. 2021).
- Gac D., *Daj boże skandal*, <https://teatralny.pl/recenzje/daj-boze-skandal,2941.html> (dostęp: 24.04. 2021).
- Haas A.K., *„Jest we mnie kraina przeczności...”*. *O nocy rozumu i metaforze światła we wczesnych poematach Karola Wojtyły*, „Studia Gdańskie” 30(2012), s. 37-65.
- Ihnatowicz-Houston J.A., *„Sztuka – wezwanie do otwarcia się na Tajemnicę”: wiara i sztuka w nauczaniu Jana Pawła II*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 14(2015), s. 159-169.
- Jacko J.F., *Koncepcja Teatru Rapsodycznego w recenzjach Karola Wojtyły*, „Ethos” 40(1997), s. 109-122.
- Jan Paweł II, *Autobiografia*, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, *Dar i Tajemnica. W pięćdziesiąt rocznicę moich święceń kapłańskich*, Kraków 1996.
- Jan Paweł II, *List Apostolski Ojca Świętego Jana Pawła II do Artystów. Do tych, którzy z pasją i poświęceniem poszukują nowych „epifanii” piękna, aby podarować je światu w twórczości artystycznej*, Wrocław 2005.
- Kaczorowski R., *Jan Paweł II mówienie o kulturze. Na marginesie Jego Listu do Artystów*, „Studia Gdańskie” 12(1999), s. 289-306.

- Kawula M., „Diabły” reż. Agnieszka Błońska – co dziś jest złem?, <https://kulturanacodzien.pl/2020/01/16/diably-rez-agnieszka-blonska-co-dzis-jest-zlem/> (dostęp: 24.04.2021).
- Kopciński J., *Czarne lzy Joanny*, <https://e-teatr.pl/czarne-lzy-joanny-6049> (dostęp: 27.04.2021).
- Kowalski W., *Cienka granica*, <https://teatr dla wszystkich.eu/cienka-granica/> (dostęp: 24.04.2021).
- Kucharski B.J., *Powołanie artysty według Jana Pawła II*, w: *Przestrzeń Słowa. Twórczość literacka Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków 2006, s. 447-453.
- Lipiec D., *Katolicy świeccy podmiotem apostołstwa w dziedzinie kultury w świetle nauczania Jana Pawła II*, „*Studia Diecezji Radomskiej*” 3(2000), s. 205-228.
- Mickiewicz A., *Oda do młodości, Wybór poezji*, t. 1, Wrocław 1986.
- Miłkowski T., *Między wielkością a upadkiem*, <https://e-teatr.pl/miedzy-wielkoscia-a-upadkiem-2998> (dostęp: 28.04.2021).
- Miłkowski T., *Świętość i potępienie*, <https://e-teatr.pl/swietosc-i-potepienie-4597> (dostęp: 28.04.2021).
- Niedałowski K., *Sztuka-Sacrum-Rytuał. Współczesna perspektywa polska*, „*Ethos*” 40(1997), s. 50-54.
- Norwid C.K., *Promethidion: Bogumił*, t. 2, Warszawa 1968.
- Obarska M., *Egzorcyzmy warszawskie, czyli jak „Matka Joanna od Aniołów” opętała teatr*, <https://e-teatr.pl/egzorcyzmy-warszawskie-czyli-jak-matka-joanna-od-aniolow-opetala-teatr-3765> (dostęp: 24.04.2021).
- Paprocka K., *Języki ludzi i aniołów*, <https://teatralny.pl/recenzje/jezyki-ludzi-i-aniolow,2930.html> (dostęp: 24.04.2021).
- Paschalski B., *Siekierzada, czyli Matka Joanna od Aniołów – Teatr Narodowy Warszawa*, <https://e-teatr.pl/siekierzada-4352> (dostęp: 27.04.2021).
- Polak G., *Jan Paweł II. Kultura i Sztuka*, Kraków 2008.
- Rodziński S., *Sztuka-droga do prawdy czy targowisko próżności?*, „*Ethos*” 40(1997), s. 133-139.
- Sajewicz N., *„Matka Joanna od Aniołów” Jarosław Iwaszkiewicz*, <https://culture.pl/pl/dzielo/matka-joanna-od-aniolow-jaroslaw-iwaszkiewicz> (dostęp: 23.04.2021).
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 526-606.
- Stroiński M., *Czarna Joanna*, <https://e-teatr.pl/czarna-joanna-3383> (dostęp: 28.04.2021).
- Szulist J., *Recepcja Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym w encyklikach społecznych bł. Jana Pawła II*, „*Studia Gdańskie*” 30(2012), s. 99-116.
- Tomasiewicz A., *To nie o panu*, <https://e-teatr.pl/to-nie-o-panu-a282689>, dostęp 24.04.2021.
- Turowski R., *Matka Joanna od Aniołów*, <https://e-teatr.pl/matka-joanna-od-aniolow-3098> (dostęp: 28.04.2021).
- Tytko M.M., *Artysta w koncepcji Jana Pawła II w „Liście do artystów”*, „*Religious and Sacred Poetry: An International Quarterly of Religion, Culture and Education*” 1/2(2013), s. 117-142.
- Węgrzyniak R., *Matka Joanna od diabłów*, <https://e-teatr.pl/matka-joanna-od-diablow-3392> (dostęp: 28.04.2021).
- Włoczevska A., *Mistyczna osobowość ukryta w sieci metafor w utworach Karola Wojtyły*, „*Studia Gdańskie*” 30(2012), s. 15-35.
- Zięba M., *Jestem z wami. Kompendium twórczości i nauczania Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Kraków 2010.
- Żelazowska M., *Demony nie zawsze wracają*, <https://e-teatr.pl/demony-nie-zawsze-wracaja-3221> (dostęp: 28.04.2021).